

G. MICHELINI

## „NETIESIOGINĖ NUOSAKA“ KAIP TEKSTO REIŠKINYS IR JOS VARTOJIMAS LIETUVIŲ TAUTOSAKOJE

Terminas „netiesioginė nuosaka“ (modus relativus) žymi „vardažodinius“ sakinius, t.y. pagrindinius arba pagrindinių struktūros šalutinius sakinius, kuriuose kaip predikatas funkcionuoja dalyvis be verbalizatoriaus (t.y. pagalbinio veiksmažodžio).

Kalbos sistemoje dalyviais nurodomi laikas ir diatezė (rūšis), o ne nuosaka: dalyviai yra neutralūs nuosakų atžvilgiu. Vadinasi, minėto tipo „vardažodiniuose“ sakiniuose nepateikiama jokios informacijos apie nuosaką; ši informacija signalizuojama lingvistinėmis priemonėmis tik tada, kai prie dalyvio pridamas verbalizatorius (*būti* ir pan.). Dėl to paviršinio (t.y. morfonologinio) lygmens atžvilgiu sakiny su finitiniu veiksmažodžiu ir tas pats sakiny su „netiesiogine nuosaka“ iš principo yra nesinoniminiai, nes pirmaisiais pateikiama antriesiems nebūdinga nuosakos informacija. Tikra sinonimija egzistuoja tik būsimąjo laiko sistemoje, kur nėra nuosakų opozicijų ir finitiniuose veiksmažodžiuose. Turbūt dėl to būsimąjo laiko „netiesioginės nuosakos“ atvejų procentas, kaip ir nagrinėtuose tekstuose<sup>1</sup>, būna labai didelis, ypač šalutiniuose sakiniuose, pvz.: *Liepė niekur neiti iš rato, o rytą ateisias jo paimti* [LTR 3242 (61)]; *Antrą naktį vėl beldžia. Jei neleis, pro kamina įlipsias* [LTR 260 (394)]; *Angelas pasakė, kad naktį gims vaikas. Senukas būsias krikšto tėvas* [LTR 260 (392)]; *Ponia sako, kad ji mirsianti, o ponas apsižėnys ją* [LTR 1441 (289)]; *Pasakė, kad dabar jis galėsias ramiai ilsėtis, o atpildą jaunikaitis rasiąs testamente* [LTR 1561 (27)]; *Klausia, ar dar eisias pas tą žmogų* [LTR 3241 (219)]; *Susapnavo, jog rasianti gale trobelės dvi žoles* [LTR 974 (64)].

Kalbant apie „netiesioginę nuosaką“ kitų laikų, t.y. esamojo ir būtojo, sistemose, pažymėtina, kad ši konstrukcija vartojama tokiuose kontekstuose, kur kalbėtojo požiūris (jį ir galima išreikšti skirtingomis nuosakomis) į sakinio semantinę informaciją jau žinomas iš lingvistinio arba nelingvistinio konteksto. Iš to aišku, kad reikia tyrinėti, kokio tipo tekstuose arba teksto fragmentuose kalbėtojas apskritai

<sup>1</sup> Cituojama medžiaga rinkta iš LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto tautosakos skyriaus rankraštinio fondo. Pateikiamų pavyzdžių tarminė fonetika ir skyryba visur atstatyta pagal bendrinę kalbą.

nesignalizuoja lingvistinėmis priemonėmis savo požiūrio į pateikiamą informaciją, ir paaiškinti tą vartojimą.

Analizės tikslumo sumetimais pagal sakinio su „netiesiogine nuosaka“ sintaksinę (o ne semantinę!) funkciją medžiaga suskirstyta į dvi grupes:

a) *Pagrindiniuose sakiniuose*

*Kartą naktį mergaitė išėjusi vandenio su naščiais. Pažiūrėjo į mėnulį ir sako [LTR 1979 (2)]; plg.: mergelė vakare ėjo vandens, buvo pilnatis, bet nelabai šviesu [LTR D I 1063 (937)].*

*Kainas Abelį užmušęs ir ant šakės pasmeigęs [LTR 1159 (379)]; plg.: Kainas užmuša Abelių, savo brolių [LTR 4056 (171)].*

*Gyvenęs toks žmogus, kuris turėjęs stebuklingą maišą: ką nori maišan uždaro. Kartą dvare velnius uždarė [LTR 2560 (403)].*

*Ketvirtadienį Perkūnas važiuojo į šliubą su Vaiva. Velnias ją pavogęs. Keršydamas Perkūnas trankęs visus, kas ketvirtadienį vedas [LTR 832 (447)]; plg.: Ketvirtadienį Perkūnas kėlė vestuves, o velnias pavogė jo žmoną. Perkūnas supyko ant velnio. Dabar tą, kas kelia ketvirtadienį vestuves, nutrenkia Perkūnas [LTR 832 (440)].*

*Dievas priėjęs upę ir prašęs arklių pernešti. Arklys nenešęs – ėsti norėjęs. O jautis paprašytas pernešė. Užtat arklys niekada nepriėda, o jautis vis sotus [LTR 2435 (9)].*

*Kartą šunies balių kėlė. Viso ko buvę, tik pipirų stigę. Užtat ir išsiuntę vieną šunį pipirų parnešti. Šis kaip išėjęs, taip ir daugiau nebesugrižęs. Dabar kaip tik pamato svetimą šunį, tuoj ir šoka uostyti [LTR 1038 (143)]; plg.: Senų senovėj, kai buvo šunų balius, tai jiems pritrūko pipirų. Išrinko vieną šunį ir išsiuntė į Prūsų žemę parnešti pipirų. Tas šuo ir negrižo [LTR 578 (20)].*

*Seniau buvęs labai didelis ir baisus paukštis skukas. Jis gaudydavęs ir rydavęs visus kitus paukščius. Pagaliau jis išgaudęs viso pasaulio paukščius, belikęs nedidelis pulkelis ir t.t. („netiesioginė nuosaka“ ištiesai vartojama) [LMD I 814(6)].*

*Padavimas kalba, kad gegutė buvo buvusi mergaitė. Ji turėjusi labai mylimą bernelį. Tās bernelis jaunystėje žuvęs. Tada mergaitė-gegutė mylimojo ieškojusi, verkusi, šaukusi kuku-kuku! Iš didelio gailėsčio gegutė pavirto į paukštį ir dabar tebe gyvena vieniša [LTR 2993 (190)].*

*Valgęs piemeniukas duonos plutelę, nukritęs trupiniukas. Piemeniukas ieškojęs, bet neradęs. Atradęs trupiniuką voras ir nunešęs dievui parodyti, kaip žmonės duoną mēto. Piemeniukas verkęs. Skruzdėlytė klausė, ko jis taip verkia. Piemeniukas viską papasakojo. Skruzdėlytė bėgo pas dievą ir t.t. [LTR 1248 (103)]; plg.: pjovėjas lauke valgė duoną, ir trupinėlis nukrito ant žemės. Voras pagriebė tą trupinėlį ir nubėgo dievui skųst [LTR 2361 (11)].*

*Gūvainių km. yra kapukai, apie kuriuos yra toks padavimas: buvusios vestuvės [ tas vestuves atvykusios iš Prūsų trys panos. Naktį jas nuvedė ant šieno. Rytą moterų neberado, tik suknius buvo likusios ir t.t. [LTR 2077 (440)].*

*Juozas Sabackas sapnavęs, kad jį velniai nuvedė į peklą. Ten matęs barzdotų burliokų, buvę pilna dūmų, katilai pilni smalos. Jis paprašęs gerti. Velniai pasakė, kad čia nėra jokio pasigailėjimo [LTR 2077 (483)].*

*Sūnus Kazimieras ėjęs arklių šerti ir susitikęs mirusį tėvą. Šis jam liepęs pusę žemės atidalyti seseriai Agnieškai su vaiku. Šis net pamėlo iš išgąščio. Tuoj pasiėmė du vyru ir padalijo žemę [LTR 3527 (116)].*

*Vienoj gryčioj taip įsivapsavęs vaiduoklis, kad niekaip negalėję jo išvyti. Tuo metu Palėvenėj buvęs toks jaunas kunigiokas, kuris niekindavo tikėjimą vaiduokliais. Tas žmogus atėjo prašyti, kad namus pašventintų, tai kunigas jį išvarė [LTR 1044 (58)].*

*Knygnešiai susirinkdavę ant jo ir labai skleisdavę, kad vaidinas. O jau jų tę būdavę susirinkimai. Sakydavo, kad negali tę ant to piliakalnio eit. Ir labai tę žmonys vengdavę jo [LTR 4545 (406)].*

*Bitė prašiusi dievo, kad nuo jos įkandimo žmogus mirtų. Dievas supykęs ant jos ir padaręs, kad pati bitė įgėlusi miršta [D I 1002 (40)]; plg.: Sutvėrus dievui bitę, ji jo paprašė tokios galybės, kad, kam ji įkąs, numirtų. Dievas supyko už tokią puikybę ir padarė taip, jog bitė įkandus pati miršta [LMD I 513 (4)].*

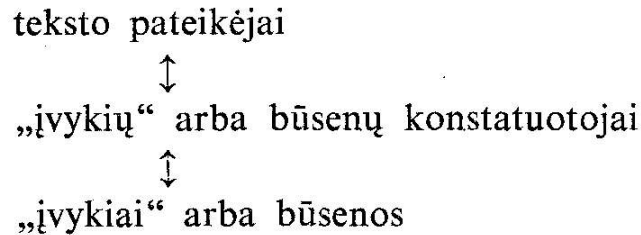
Būna ir (perpasakoto tipo) tekstų, kur „netiesioginė nuosaka“ yra ištisai (arba beveik ištisai) vartojama, pvz.: LTR 1043 (23), 1043 (25), 1043 (66), 1044 (8), 1044 (10), 2077 (441). Išimtinį atvejį sudaro M. Slančiausko surinktos pasakos, kur „netiesioginė nuosaka“ ypač dažnai vartojama.

## b) Šalutiniuose sakiniuose

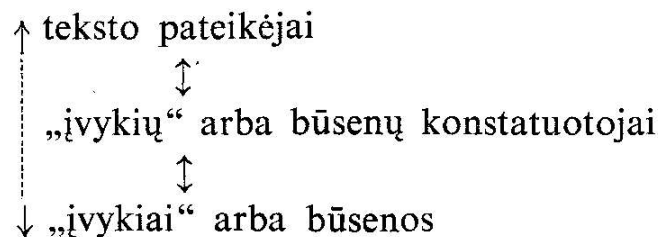
*Seneliai sakydavo, kad kadaise ant epušės pasikoręs Judošius, todėl dabar ir dreba epušės lapai [LTR 1045 (677)]; Sakydavo, kad tai, kas iš pelkių, iš šaltinių esą [LTR 3256 (56)]; Senelė pasakojo, kad seniau mūsų kaime gyvenęs dvasiaregys [LTR 1948 (95)], plg.: Žmonės sako, kad prie Sakalo medinės koplytėlės anksčiau vaidendavosi [LTR 1048 (115)]; Sakoma, kad savo žmoną jis esąs nutrenkęs [LTR 832 (220)]; Žmogus papasakojo, kad važiuodamas užmigęs ir sapnavęs, jog mirė ir pateko į peklą [LTR 284 (437)]; Ponas atsakė, kad vienas kambarys esąs laisvas, jame niekas negyvenąs [LTR 2941 (107)]; Prisipažino, kad norėjęs sutverti avį ir kad jam nesiseka įpūsti jai gyvastį [LMD I 144 (30)]; Klausia, kur jis gavęs katę [LTR 2084 (19)]; Klausia, ar ji esanti gera ar bloga dvasia [LTR 1894 (5)]; Dievui užklausus, ko jis toks nuliūdęs, atsakęs [LTR 1714 (908)]; Pažiūri, kad pirtis iškūrenta, o jos jau čia nėra [LTR 3987 (3)]; Jis padėkojo Tomui, kad jį išvadavęs [LTR*

3107 (291)]; *Jis atsisakė perkelti dievą per upelį, nes neturįs laiko* [LTR 851 (2)]; *Bėga nuo žmogaus, nes žmonių veidas jiems esąs labai žiaurus, baisus* [LTR 1639 (41)]; *Prašė pakeisti sargybos vietą, nes vis ateinąs žmogus ir prašąs kryžiaus* [LTR 3241 (270)].

Iš pateiktųjų pavyzdžių (turima galvoje tiek *a*, tiek *b* grupės) galima daryti išvadą, kad ypač dažnai „netiesioginė nuosaka“ vartojama ten, kur tekstų pateikėjai kalba apie kitų papasakotus arba patirtus įvykius ar būsenas<sup>2</sup>. Šio tipo tekstuose ne pateikėjai, bet tik tie, kurių kalba ar patyrimas pasakojami, turbūt būtų galėję tiesiogiai konstatuoti „įvykius“ arba būsenas, apie kuriuos kalbama. Tai galima pavaizduoti tokia schema:



Iš to išeina, kad tekstų pateikėjai suvokia pačių (per)pasakotus „įvykius“ arba būsenas kaip tikrus ne pagal savo, o pagal kitų žmonių konstatavimą (dabartinės modalinės logikos terminus vartojant – kitų pasakotame arba patirtame „pasaulyje“). Įvykių arba būsenų evalvacija pagal pačių tekstų pateikėjų tiesioginį patyrimą liečia kitą perspektyvą, kurią, priimant pateiktąją schemą, galima šitaip pavaizduoti<sup>3</sup>:



Remiantis išdėstytais principais, galima teigti, kad perpasakotose kalbose „netiesioginė nuosaka“ teksto pateikėjas signalizuoja tik tam tikrų įvykių atsitikimą arba tam tikrų būsenų buvimą. Vartodamas tiesioginę nuosaką, jis prideda (teksto atžvilgiu nelabai reikalingą) informaciją, kad priima tuos įvykius arba būsenas kaip tikrus kitų papasakotame arba patirtame „pasaulyje“.

Tuo tarpu neperpasakotuose tekstuose tiesioginė nuosaka turi iš dalies kitokią funkciją negu perpasakotuose, nes ta nuosaka informuoja, kad tekstų pateikėjai suvokia „įvykius“ arba būsenas kaip tikrus savo patyrimo „pasaulyje“ (jų pačių tiesiogiai patirtus).

<sup>2</sup> Plg. Ambrazas V. Netiesioginės nuosakos (modus relativus) paplitimas ir kilmės problema. – Kn.: Lietuvių arealinės lingvistikos klausimai (=LKK, t. 17). V., 1977, p. 10 t.t.

<sup>3</sup> Ši evalvacija (bent lietuvių kalboje) neturi jokios reikšmės nuosakų vartojimui.

Priėmus, kad tiesioginės nuosakos funkcija neperpasakotuose tekstuose yra pirminė, palyginti su perpasakotaisiais, reikia iš principo sutikti, kad galimos tokios distribucijos:

Neperpasakotieji tekstai	Perpasakotieji tekstai
1) tiesioginė nuosaka	tiesioginė nuosaka / „netiesioginė nuosaka“
2) “	tiesioginė nuosaka
3) “	„netiesioginė nuosaka“

Kitaip sakant, tiesioginės nuosakos vartojimas minėta antrine funkcija (t.y. perpasakotuose tekstuose) gali būti daugiau ar mažiau ribotas. Su tuo apribojimu yra susijęs paplitimas „netiesioginės nuosakos“, kuri yra lietuvių kalbos sistemoje paprastas tiesioginės nuosakos variantas paviršinio signalizavimo atžvilgiu, nors, kaip jau sakyta, nėra sinonimiška pirmajai (t.y. tiesioginei) nuosakai.

Tose tarmėse, kuriose „netiesioginė nuosaka“ vartojama<sup>4</sup>, jos distribucija tekstuose būna antrojo tipo, t.y. ji kaitaliojasi su tiesiogine. Ši distribucija pasitaiko daugelyje straipsnyje cituotų tekstų fragmentų. Daug rečiau „netiesioginė nuosaka“ ištiesai vartojama. Kaitaliojimas leidžia paįvairinti paviršinio teksto stilių. Kadangi „netiesioginė nuosaka“ būdinga perpasakotoms kalboms, tekstuose *jis gyvenąs kaime* tipo, kur vien iš konteksto negalima nustatyti, ar jie yra perpasakoti, ar ne, „netiesioginė nuosaka“ padeda suponuoti hierarchiškai dominuojantį predikatą (*sako* ar *pan.*), esantį tiesiog po komunikatyvinio predikato, liečiančio teksto pateikimą. Bet tai nereiškia, kad „netiesioginė nuosaka“ perduoda informaciją. Tokia antrinė „netiesioginės nuosakos“ interpretacija galima tik sistemose (pavyzdžiui, kai kurių lietuvių tarmių), kur ši „išraiška“ retai arba visai nevartojama neperpasakotų tekstų pagrindiniuose sakiniuose.

Iš to, kas pasakyta, galima daryti išvadą, kad „netiesioginė nuosaka“ nėra atskira nuosaka su tam tikra ypatinga modaline reikšme. Dėl to vietoj *netiesioginės nuosakos* siūlyčiau vartoti terminą *predikatinis dalyvis* (be verbalizatoriaus).

## „КОСВЕННОЕ НАКЛОНЕНИЕ“ КАК ЯВЛЕНИЕ ТЕКСТА И ЕГО УПОТРЕБЛЕНИЕ В ЛИТОВСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

### Резюме

Употребление „косвенного наклонения“ не дает информации относительно наклонения. Такая информация не нужна, поскольку она уже известна по лингвистическому или (реже) нелингвистическому контексту. „Косвенное наклонение“ чаще всего употребляется в пересказанных речах, где информация наклонения не только восстанавливается по контексту, но и не совпадает с первичным значением „косвенного наклонения“.

<sup>4</sup> Yra tarmių, kur netiesioginė nuosaka visai nevartojama, ir distribucija tekstuose būna tik pirmojo tipo, žr. Ambrazas V. Min. veik., p. 20 t.t.